

Соціально-психологічні чинники виникнення конфліктів у системі “ВЧИТЕЛЬ – УЧНІ” ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У статті досліджено соціально-психологічні чинники виникнення конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи. Здійснено аналіз проблеми конфліктів, зокрема визначено основні концептуальні підходи до загальнотеоретичних аспектів феноменів “конфлікт” та “педагогічний конфлікт”. Виявлено системний характер впливу конфліктів у початковій школі, що проявляється як сукупність емоційно-особистісних, ситуативних та вікових чинників. Теоретично обґрунтовано й експериментально доведено, що сутнісним підґрунтям виникнення конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи слід вважати природу конфліктної ситуації, яка є водночас і педагогічною, і соціальною ситуацією розвитку.

Ключові слова: конфлікт, педагогічний конфлікт, конфліктна ситуація, навчальна діяльність, інтерсуб’єктна взаємодія.

В статье исследованы социально-психологические факторы возникновения конфликтов в системе “учитель – ученики” начальной школы. Осуществлен анализ проблемы конфликтов, в частности определены основные концептуальные подходы к общетеоретическим аспектам феноменов “конфликт” и “педагогический конфликт”. Обнаружен системный характер влияния конфликтов в начальной школе как синтез эмоционально-личностных, ситуативных и возрастных факторов. Теоретически обосновано и экспериментально доказано, что существенным основанием конфликтов в системе “учитель – ученики” начальной школы следует считать двойственную природу педагогической ситуации, которая есть одновременно и педагогической, и социальной ситуацией развития.

Ключевые слова: конфликт, педагогический конфликт, конфликтная ситуация, учебная деятельность, интерсубъектное взаимодействие.

Постановка проблеми. В умовах трансформації українського суспільства відбувається зростання рівня конфліктності у суспільстві, що ускладнює життєдіяльність особистості, порушує гармонійність та комфортність її існування. Ця тенденція стосується й сучасного освітнього простору. Спираючись на методологічні засади культурно-історичної теорії, необхідно

зважити на те, що окреслені вузлові проблеми психічного розвитку, безумовно, органічно поєднані зі всіма аспектами життя дитини, зокрема з педагогічним спілкуванням у молодшому шкільному віці (Л.С. Виготський, Г.С. Костюк [1], С.Д. Максименко), поступовим перетворенням молодшого школяра на суб'єкта учіння (П.Я. Гальперін, В.В. Давидов [3], Н.Ф. Тализіна, Г.А. Цукерман та ін.). При пізнанні сутності молодшого школяра як суб'єкта навчальної діяльності особливо важливе значення має не лише характер діяльності, а й специфіка обставин, у яких вона реалізується. Самореалізація учня як суб'єкта учіння стосується не лише його когнітивної діяльності. Вона пов'язана з новими орієнтирами поведінки, а відтак – зі встановленням нового типу відносин з педагогом та товаришами, новими емоційними переживаннями. У такому контексті актуальним виявляється дослідження комплексу соціально-психологічних чинників конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ця проблема досить активно вивчалася у вітчизняній віковій та педагогічній психології, насамперед у таких її напрямках, як: проблеми формування навчальної діяльності (В.В. Давидов [3], Г.С. Костюк [1], А.К. Маркова, В.В. Репкін та ін.); змістовні й динамічні особливості розгортання вікової кризи 7-ми років (Г.О. Балл, Л.С. Виготський, І.В. Дубровіна, Ю.М. Швалб та ін.); психологічні аспекти педагогічної взаємодії у молодшому шкільному віці (Ш.А. Амо-нашвілі, О.М. Леонтьєв, Д.Ф. Ніколенко та ін.).

Багато досліджень присвячено вивченню психологічних детермінант конфліктної поведінки, способів її психологічної корекції та відповідних рис особистості, типології конфліктів, закономірностей їх виникнення (А.Я. Анцупов, А. Бандура, М.Й. Боришевський, І.В. Ващенко, Н.В. Грішина [2], О.А. Донченко, В.Л. Злишков, Г.В. Ложкін, В.С. Медведєв, Л.А. Петровська, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко та ін.). Отже, обрана для дослідження проблема є науково актуальною і практично значущою.

Мета статті – розкрити соціально-психологічні чинники, які зумовлюють виникнення конфліктів у системі “вчитель – учень” та впливають на способи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. У психологічній літературі педагогічні конфлікти розглядаються як складні педагогічні ситуації, що виникають у навчально-виховному процесі між дітьми та вчителями, батьками та іншими дорослими (М.І. Леонов, М.М. Рибакіна [5], Н.В. Самоукіна). Свого часу на цей різновид конфліктів звертав увагу В.О.Сухомлинський, зазначаючи, що

вміння уникати конфлікту з дитиною – одна із складових педагогічної мудрості вчителя. У науковій літературі підкреслюється, що об'єктивно конфліктогенною є сама педагогічна ситуація, оскільки містить “віковий бар'єр” взаємодії.

Аналіз проблеми дозволяє стверджувати, що характер перебігу конфлікту визначають суперечності між суб'єктами взаємодії, які виражають інтенсивність наростання конфлікту. Існують різні типології, які відображають різноманітність форм конфлікту. За ознакою суб'єкта взаємодії конфлікти поділяють на внутрі-особистісні, міжособистісні і міжгрупові. Традиційним є поділ конфліктів за ознакою конструктивності й деструктивності. Щодо причин конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи, які характеризуються у фаховій літературі, то їх можна поділити на дві групи: причини, що полягають в особистості чи діяльності вчителя і причини, які залежать від вчинків чи особливостей учнів (В.Є. Каган, М.М. Рибаківа [6], Л.С. Славіна).

Причини конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи можуть залежати як від особистості вчителя, так і від особистості учня. При цьому відповідальність за виникнення конфліктної ситуації переважно несе вчитель, а наслідки, як правило, позначаються на особистості учня, хоча вплив конфліктної ситуації може поширюватися й на інших членів педагогічної взаємодії, які залучені до цієї ситуації [5, с. 234].

Конфлікти у системі “вчитель – учні” початкової школи є поширеним явищем. Основними детермінантами конфліктів виступають: особливості діяльності, професійні якості вчителя; особливості сімейного виховання учня (неадекватні стереотипи поведінки, засвоєні в сім'ї; ставлення сім'ї до шкільного навчання); індивідуальні особливості школяра [2, с. 34].

Отже, можна виокремити три основні групи чинників конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи: емоційно-особистісні, ситуативні та вікові.

Проведене нами епіричне дослідження з даної проблеми охоплювало чотири етапи. На *першому етапі* було розроблено методіку структурованого спостереження за виникненням та перебігом конфліктів у системі “вчитель – учні” початкової школи. На *другому етапі* проведено дослідження чинників педагогічних конфліктів з учнями. На *третьому етапі* вивчено внутріособистісні чинники конфліктності вчителів початкових класів. На *четвертому етапі* розроблено та апробовано корекційну програму для дітей з високим рівнем конфліктності і тренінгову програму для вчителів.

Вибірку першого етапу склали 163 учні, які навчалися в 1–4-х класах, та 14 учителів цих шкіл. На другому етапі поглиблено обстежено учнів 1-го і 2-го класів загальною кількістю 56 осіб. Вибірку третього етапу склали 32 вчителі початкових класів. Об'єктами корекційної програми були 23 висококонфліктні учні другого класу, тренінг пройшли 16 учителів.

Під час проведення спостереження впродовж чотирьох місяців зафіксовано 465 конфліктних ситуацій. За результатами їх аналізу виділено 5 основних типів конфліктів, кількісні характеристики яких представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Розподіл типів конфліктів залежно від вікових особливостей учнів початкової школи

Класи	конфлікти діяльності	конфлікти поведінки	конфлікти мотивації	конфлікти відносин	принизливі висловлювання
1	22	47	2	10	12
2	34	30	3	19	9
3	39	36	6	39	10
4	27	35	10	51	14

На *першому етапі* дослідження вдалося визначити конфліктних вчителів (які зумовлювали ескалацію конфліктів) та конфліктних учнів (які регулярно спричиняли конфліктні ситуації). З урахуванням того, що стиль поведінки у конфліктах з вчителями починає закладатись від перших днів перебування дитини у школі, для подальшого дослідження було обрано два перші класи. В них навчалось 56 учнів, з-поміж яких високий рівень конфліктності було діагностовано у 19 досліджуваних, а інші діти були ситуативними учасниками навчальних та поведінкових конфліктів.

На *другому етапі* було проведено дослідження особистісних чинників конфліктності учнів. До емоційно-особистісних чинників конфліктності школярів на початковому етапі навчання варто віднести “неприйняття” учнем вчителя як партнера у педагогічній взаємодії. Методичною процедурою для дослідження емоційної значущості вчителя було обрано “Кольоровий тест відносин”, оскільки він є діагностичним методом, призначеним для вивчення ставлення дитини до значущих для неї інших, у тому числі і до себе, і відображає як усвідомлений, так і частково неусвідомлений рівень цих стосунків. Загальна кількість дітей, що взяли участь у експерименті, було прийнято за 100%. З отриманих даних видно, що на початку навчального року у першому класі, тобто на початковій фазі молодшого шкільного віку, емоційна значущість

вчителя для учнів перевищує 60%. Практично ті самі результати і наприкінці навчання у першому класі. Суттєве зменшення значущості на початку навчального року у другому класі можна інтерпретувати як зміну у системі переваг після літніх канікул. Далі значущість особистості вчителя знову підвищується (більш ніж на 20%), тобто повертається до початкового рівня. Це “повернення” є дещо примусовим – воно входить у суперечність з даними про те, що в цей час прагнення учня стати суб’єктом навчання є більшим, ніж “зберегти себе” у системі взаємодії з вчителем. Це виступає суттєвим психологічним чинником конфліктності у 2-му класі школи.

Наступне дослідницьке завдання пов’язане з тим, що ступінь тривожності, переживання соціального стресу та стійкість до стресу є важливими ознаками конфліктності відносин [1, с. 176]. За допомогою тесту тривожності (Філіпс) визначено, що серед конфліктних дітей першої групи загальна тривожність складає 23%, тобто кількість тривожних у 4 рази менша від кількості дітей з низькою тривожністю. Серед низькоконфліктних дітей другої групи за результатами тесту кількість тривожних дітей у 12 раз менша і складає 8% від загальної кількості. Загальна тривожність у школі по двох групах складає: у першій – 31%, у другій – 17%; переживання соціального стресу: у першій групі – 31%, у другій – 8%; показник низької стійкості до стресу: у першій групі – 23%, у другій – 7%.

Крім того, до підвищення рівня конфліктності учнів початкової школи призводить негативне сприйняття дитиною сімейного середовища. Конфлікти у цей віковий період часто пов’язані з неадекватними стереотипами поведінки, засвоєними дитиною у сім’ї [2, с. 36]. Для з’ясування ставлення дітей до сім’ї було використано тест “Кінетичний малюнок сім’ї”. За результатами дослідження у першій групі (з високим рівнем конфліктності) конфліктність у сім’ї висока у 40% дітей, середня – у 45% дітей та відсутня – у 15% дітей. За результатами дослідження другої групи (з відносно нижчим рівнем проявів конфліктності) конфліктності у сім’ї, то вона висока у 36%, середня – у 22% та відсутня – у 42% дітей.

Наступне завдання полягало в дослідженні динаміки становлення молодших школярів як суб’єктів навчання у контексті особливостей конфліктної взаємодії. Для підтвердження було використано модифікований варіант методики, реалізованої у дослідженні Н.В. Ханецької. Діагностичні дані поєднувалися з оцінюванням рівня суб’єктності учнів експертом – вчителем. Параметрами суб’єктності обрано: самостійність, ініціативність,

здатність до самоусвідомлення. Отримані дані дають можливість охарактеризувати три рівні становлення суб'єктності учнів (високий рівень, середній та низький рівень). Отримано: високий рівень розвитку суб'єктності навчання становить 28 %; середній рівень розвитку – 40 %; низький – 16 %; до 16 % належать учні, що мають нерівномірний розвиток суб'єктності.

На *третьому* етапі було вивчено внутріособистісні чинники конфліктності вчителів початкової школи. Методичним інструментарієм виступили: методика діагностики особистості на мотивацію до успіху (Т. Елерс); методика діагностики стилю поведінки у конфліктній ситуації (К. Томас); методика діагностики комунікативних настановлень (В.В. Бойко); САМОАЛ (А. Маслоу); методика “Автопортрет” (Р. Бернс).

Результати дослідження стилю конфліктної поведінки показують, що вчителі віддають перевагу співробітництву та униканню конфліктної ситуації (відповідно 10 і 8 осіб, що становить 31% і 26% опитуваних). Схильність до співробітництва може бути пояснена їх великим досвідом взаємодії зі школярами, умінням розв'язувати проблемні ситуації (у тому числі конфліктні). Стратегію уникання (26% досліджуваних) використовують ті вчителі, які мотивовані не на конструктивну взаємодію, а на авторитарний стиль взаємодії (з боку вчителя), орієнтацію на авторитет. Найменше вчителі схильні до стратегії суперництва (14%) і компромісу (14%). Результати дослідження комунікативних настановлень учителів представлено у таблиці і свідчать про наявність виражених негативних комунікативних настановлень, які, ймовірно, несприятливо впливають на самопочуття партнерів, відбиваються на взаємодії вчителя з учнями, а іноді – навіть провокують конфлікт.

Таблиця 2

Негативні комунікативні настановлення

Показники	Максимум балів	Отримані бали	Відсотки
Завуальована жорстокість	20	10	50%
Відкрита жорстокість	45	10	22%
Обґрунтований негативізм	5	2	40%
Бурчання	10	5	50%
Негативний досвід спілкування	20	8	40%
Усього:	100	35	35%

У процесі дослідження з'ясовано специфіку та характер зв'язків між рівнем та особливостями конфліктності, креативності, мотивацією досягнення та розвиненістю суб'єктних якостей людини.

При дослідженні рівня самоактуалізації особистості за методикою САМОАЛ було отримано такі показники: низький рівень – 10%; низький рівень, наближений до середнього – 5%; середній рівень – 29%; середній рівень, наближений до високого – 35%; високий рівень – 18%. Отже, більшість респондентів нашої вибірки за ступенем прагнення до самоактуалізації мають середній та середній рівень, наближений до високого. Виявивши кореляції між показниками самоактуалізації та типами конфліктних ситуацій, можна помітити, що розвиток самоактуалізації вчителів зменшує ризик виникнення конфліктів. Найбільше зменшує конфліктність гнучкість вчителів у спілкуванні та високий рівень саморозуміння. Тоді як орієнтація на цінності частково підвищує ризик виникнення конфліктних ситуацій.

Отже, при проведенні емпіричного дослідження було з'ясовано чинники, що зумовлюють підвищення конфліктності учнів: конфліктність їх сімейного середовища; неадекватний рівень тривожності; негативне ставлення до особистості вчителя; необґрунтована самостійність учнів. Виявлено, що конфлікти у системі “вчитель – учні” початкової школи тісно пов’язані зі становленням в учнів суб’єктної позиції у процесі навчальної діяльності. Дослідження внутріособистісних чинників конфліктності вчителів початкових класів дозволило виявити, що суперництво, низька вербальна креативність, недостатня комунікативна компетенція у поєднанні з екстрапунітивним типом реакцій спричиняють підвищення конфліктності.

Виходячи із теоретичних поглядів на психологічну природу педагогічних конфліктів та встановлених емпірично особливостей конфліктів учителів з учнями початкової школи, нами розроблено спеціальну програму, яка реалізувалася на двох етапах. На першому етапі (підготовчому), пов’язаному з проведенням діагностичних процедур, вчителі виступали як експерти в оцінюванні особистісних якостей молодших школярів та виконували інструментальну функцію при проведенні діагностичних методик з досліджуваними учнями. Другий етап – корекційний – у процедурно-організаційному аспекті був побудований на використанні тренінгу як методу активного психологічного впливу. Завершення корекційної роботи передбачало проведення діагностичних процедур з метою встановлення ефективності психологічного впливу.

Мета тренінгової програми для учнів – розвиток навичок конструктивної поведінки у конфлікті. Розроблена програма включала блоки: знайомство, розвиток пошукової активності; подолання шкільної тривожності; розвиток самостійності;

тренування навичок конструктивного спілкування; розвиток ініціативності; формування позитивного ставлення до вчителів та навчання; навички поведінки у конфлікті; завершення програми. Надалі вправи було розподілено на 10 занять, кожне з яких мало мету, завдання, детальний опис вправ та можливі питання для обговорення. Кількість учасників тренінгу – 23 учні, вони навчалися у других класах. У групу було відібрано тих учнів, що визначалися високим та вище середнього рівнем конфліктності.

За результатами повторних методичних процедур зафіксовано зменшення кількості дітей, що не приймають вчителя (18% проти 35% за першими даними) та зниження показників переживання соціального стресу (низький рівень стресу – у 87% дітей, проти 48% у попередньому дослідженні). Отже, можна робити висновок про позитивні результати запропонованих тренінгових процедур для учнів у контексті корекції конфліктних тенденцій.

Основними задачами тренінгу ефективної взаємодії вчителів виступили: формування і підтримання мотивації учасників тренінгу; оволодіння конструктивними способами виходу із конфліктних ситуацій.

Розроблена програма включала блоки: знайомство; розвиток самоактуалізації; розвиток вербальної креативності; вироблення конструктивної поведінки у конфлікті з дітьми; розвиток мотивації досягнення та емоційної стабільності; завершення програми. Для 16 вчителів з високим та вище за середній рівнями конфліктності було розроблено тренінгову програму з метою підвищення їх професійної компетенції, яка розрахована на чотири заняття по три години. У тренінгу використовувалися прийоми арт-терапії, психодрами, поведінкового тренінгу. На початку і після закінчення тренінгу було проведено тестування за допомогою методики самооцінки (Дембо – Рубінштейн) різних видів професійної компетентності.

Повторне проведення дослідження стилів поведінки у конфліктах дозволило встановити збільшення опитуваних, які схиляються до таких стилів, як “співробітництво” (10 осіб порівняно з 8 до проведення тренінгу) та “компроміс” (5 осіб порівняно з 4 до тренінгу). З іншого боку, під час заповнення відповідей опитувальника простежувалося більше “розсіювання”, тобто зникла певна однозначність щодо таких стилів, як “уникання” і “суперництво”.

Повторне дослідження негативних комунікативних настановлень засвідчило деяке пом’якшення негативних очікувань у взаємодії. За шкалою “завуальована жорстокість” – 27% (40% – до проведення тренінгу) і “відкрита жорстокість” – 21,3% (26,7% – до проведення тренінгу), “негативний досвід спілкування” – 23%

(35% – до проведення тренінгу). Варто звернути увагу на останню шкалу. Зміна результатів засвідчує про факт набуття учасниками тренінгу нового досвіду, який ними рефлектується як позитивний і починає внутрішньо конкурувати з негативними тенденціями. Було виявлено досить помітне зменшення рівня конфліктності, зокрема негативних комунікативних настановлень, підвищення мотивації досягнення, рівня самоактуалізації насамперед завдяки саморозумінню, а також креативності.

Загалом отримані результати дають підстави стверджувати про успішність проведених тренінгових занять і свідчать про реальну можливість розв'язання проблем педагогічної конфліктності.

Висновки. Емпіричні дані дозволяють стверджувати, що педагогічні конфлікти в початковій школі детермінуються сукупністю певних соціально-психологічних чинників. При проведенні дослідження нами виявлено чинники, що зумовлюють підвищення конфліктності учнів: конфліктність їх батьківських родин; неадекватний рівень тривожності; негативне ставлення до особистості вчителя; необґрунтована самостійність учнів. Дослідження внутріособистісних чинників конфліктності вчителів початкових класів дозволило виявити, що суперництво, низька вербальна креативність, негативні когнітивні настановлення, недостатня комунікативна компетентність у поєднанні з екстрапунітивним типом реакцій спричиняють підвищення конфліктності. Результати дослідження підтвердили висунуту гіпотезу і дали можливість зробити висновок, що вузловими чинниками конфліктності у педагогічній взаємодії вчителів з учнями початкової школи є ті, що пов'язані з провідними розвивальними тенденціями даного віку. Важливою причиною виникнення педагогічних конфліктів у інтерсуб'єктній взаємодії у системі “вчитель – учні” є внутріособистісна конфліктність вчителя. Перспективи подальшого дослідження проблеми пов'язані з такими аспектами, як гендерна належність учасників педагогічних конфліктів, рівень їх домагань, взаємостосунки між школярами, психологічний клімат в учнівському колективі тощо.

Список використаних джерел

1. Вікова психологія / за ред. Г.С.Костюка. – К. : Рад. школа, 1973. – 272 с.
2. Гришина Н.В. Психологическая работа с конфликтами: три вида диалога / Н.В. Гришина // Психологические проблемы самореализации личности; под ред. Л.А. Головей, Л.А. Коростылевой. – СПб., 1999. – Вып.3. – С. 34–37.

3. Давыдов В.В. Младший школьник как субъект учебной деятельности / В.В. Давыдов, В.И. Слободчиков, Г.А. Цукерман // Вопросы психологии. – М. – 1992. – №3-4. – С. 14–19.
4. Дмитриев А.В. Конфликтология / А.В. Дмитриев. – М. : АСТ, 2000. – 376 с.
5. Психология конфликта / под ред. Н.В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001. – 448 с.
6. Рыбакова М.М. Особенности педагогических конфликтов / М.М. Рыбакова // Хрестоматия по социальной психологии. – М. : Международная пед. академия, 1994. – 548 с.

In the article research deals with the study of the social-psychological factors of conflicts origin in the system “teacher – pupils” of the primary school. A comprehensive scalene analysis of the pedagogical conflicts problem is carried out, conceptual approaches to the general theoretical aspects of the phenomena “conflict” and “pedagogical conflict” are determined. The system character of the pedagogical conflicts influence at the early school age as a unity of the emotional-personal, situational and age factors is found out. It is grounded and experimentally proved that the essence subsoil of the pedagogical conflicts in the plane “teacher – pupils” one must take into consideration as a “doubled” nature of the conflict situation, which is, at the same time, both pedagogical and social situation of the development.

Key words: conflict, pedagogical conflict, conflict situation, educational activity, intersubjective cooperation.

Отримано: 21.02.2011

УДК 159.964.21

Э.А. Самотаева

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЦЕННОСТНО–МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ СТУДЕНТОВ–ПЕРВОКУРСНИКОВ

У статті викладено результати дослідження особливостей ціннісно-мотиваційної сфери студентів-першокурсників. Проблема розглядається з погляду місця морально-етичних цінностей в структурі мотивації сучасній молоді.

Ключові слова: цінності, мотиви, студенти, першокурсники, етика.